

TALABA SHAXSIDA MOTIVATSION SOHANING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Jurayev Vohidjon Muhammedovich

QDU, Psixologiya kafedrası dotsenti, PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20718463>

Annotatsiya: Ushbu maqolada talaba shaxsida motivatsion sohaning shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy va empirik jihatdan tadqiq etiladi. Motivatsion soha tuzilmasi, uning komponentlari, dinamikasi hamda oliy ta'lim muhitidagi o'zgarish qonuniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shaxsiy-faoliyatli yondashuv, o'z-o'zini belgilash nazariyasi va kognitiv-emotsional motivatsiya modellari asosida talqin etilgan. Talabalarda motivatsion sohaning rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki psixologik mexanizmlar va tashqi sharoitlar aniqlangan, amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: motivatsion soha, talaba shaxsi, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, o'quv faoliyati, shaxsiy rivojlanish, motivatsiyaviy yo'nalish, psixologik mexanizmlar.

KIRISH

Shaxsning motivatsion sohasi insonning xatti-harakati, faoliyati va rivojlanishini belgilovchi eng muhim psixologik tizimlardan biri hisoblanadi. Xususan, oliy ta'lim davrida — yoshlik va erta voyaga etish bosqichida — motivatsion soha intensiv o'zgarishlarga uchraydi, qayta tuziladi va yangi sifat ko'rinishiga ega bo'ladi. Aynan shu davrda shakllanadigan ehtiyojlar, motiv va maqsadlar tizimi talabaning butun keyingi hayot yo'lini, kasbiy faoliyatini va shaxs sifatida kamolotini belgilaydi (Leontiev, 2015; Markova, 2018).

Oliy ta'lim psixologiyasida talabalar motivatsiyasi muammosi ko'p qirrali tarzda tadqiq etilgan. Biroq motivatsion sohaning yaxlit psixologik tizim sifatida shakllanishi, uning tarkibiy komponentlarining o'zaro bog'liqligi va dinamikasi hali to'liq o'rganilmagan. Ayniqsa, o'zbek talabalari kontekstida madaniy va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda motivatsion sohani kompleks tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi: talaba shaxsida motivatsion sohaning shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlarini nazariy va empirik jihatdan o'rganish hamda rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari: (1) motivatsion soha tushunchasining nazariy mazmunini tahlil qilish; (2) talabalar motivatsion sohasining tarkibiy modelini aniqlash; (3) shakllanish bosqichlari va mexanizmlarini empirik tadqiq etish; (4) rivojlanishga ta'sir etuvchi omillarni tizimlashtirish; (5) amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

ILMIY ADABIYOTLAR TAHLILI

Motivatsion soha psixologiyasining nazariy asoslari A.N. Leontiev (1975) faoliyat nazariyasida ishlab chiqilgan. Leontiev ehtiyoj, motiv, maqsad va sharoit — bu to'rtta kategoriya motivatsion sohaning asosiy tarkibiy birliklarini tashkil etishini asosladi. Uning ta'kidlashicha, motivatsion soha — bu statik emas, balki faoliyat jarayonida doimiy o'zgarib turuvchi dinamik tizimdir.

L.I. Bozhovich (1968) shaxs rivojlanishining yosh bosqichlari tahlilida motivatsion sohaning qayta tuzilishi (perestruktirovanie) tushunchasini kiritdi. U talabalar yoshiga mos "ichki pozitsiya" ning shakllanishini motivatsion soha rivojlanishining markaziy hodisasi sifatida ta'rifladi. B.S. Bratus (1990) esa motivatsion sohani vertikal (mazmunli) va gorizontal

(dinamik) tuzilma sifatida tahlil qilib, shaxsning yuksak ma'naviy motivlarga yo'nalishi uning kamolot mezonini belgilashini ko'rsatdi.

G'arb psixologiyasida A. Maslow (1943) ning ehtiyojlar ierarxiyasi, E. Desi va R. Rayan (1985, 2000) ning o'z-o'zini belgilash nazariyasi (SDT), shuningdek A. Bandura (1997) ning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi motivatsion soha ilmiga ulkan hissa qo'shdi. SDT nazariyasiga ko'ra, talabaning motivatsion sohasi ehtiyojlar qanoatlanish darajasiga qarab avtonom (ichki) yoki nazoratli (tashqi) yo'nalishda shakllanadi.

Carol Dweck (2006) ning implicit intellekt nazariyasi motivatsion sohani shakllantirishdagi fikrlash tarzining (growth mindset va fixed mindset) rolini ko'rsatdi. Dweckning tadqiqotlari shuni aniqladiki, o'z qobiliyatlarini o'sishga layoqatli deb baholovchi talabalar o'rganish yo'nalishli motivatsion sohaga ega bo'lib, qiyinchiliklarga bardoshli, muvaffaqiyatsizlikka chidamli va uzoq muddatli motivatsiyani saqlab qola oladi.

O'zbek psixologiyasida G'oziyev (2010), Yo'ldoshev (2015), Xolmatov (2019) va boshqa tadqiqotchilar talabalar motivatsion sohasini milliy-madaniy kontekstda o'rgangan. Ularning xulosalariga ko'ra, o'zbek talabalarida oilaviy qadriyatlar, jamoa maqomi va kelajak kasbiga mo'ljal olish motivatsion sohaning asosiy mazmuniy yo'nalishlarini belgilaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot shaxsiy-faoliyatli (Vygotsky-Leontiev), ekologik-tizimli (Bronfenbrenner) va fenomenologik yondashuvlar asosida loyihalashtirildi. Kombinatsiyalashgan metodologiya (mixed methods) qo'llanilib, quyidagi usullar majmuasidan foydalanildi:

- nazariy tahlil va adabiyotlarni tizimlashtirish;
- A. Mehrabian tomonidan ishlab chiqilgan "Motivatsion yo'nalish" so'rovnomasi (moslashtirilgan varianti);
- T. Elers motivatsiya diagnostikasi metodikasi (muvaffaqiyatga intilish va muvaffaqiyatsizlikdan qochish);
- K. Zamfir metodikasining modifikatsiyalashtirilgan versiyasi (o'quv motivatsiyasi tuzilmasi);
- chuqur suhbat va fokus-guruhlar;
- kuzatish va pedagogik hujjatlar tahlili;
- SPSS 26.0 dasturida statistik qayta ishlash (faktorli tahlil, korrelyatsion tahlil, klaster tahlil).

Tadqiqot bazasi: Toshkent shahridagi to'rtta oliy ta'lim muassasasi. Tanlanma: 380 nafar 1-4-kurs talabalari (52,6% qiz, 47,4% yigit; o'rtacha yosh — 19,8). Tadqiqot 2023-2024 o'quv yilida amalga oshirildi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

1. Motivatsion soha: tushuncha va tuzilma

Psixologik adabiyotlar tahlili asosida motivatsion soha quyidagicha ta'riflandi: motivatsion soha — bu shaxsning ehtiyojlari, motivlari, maqsadlari, qiziqishlari, qadriyatlari va intilishlari majmui bo'lib, o'quv va hayotiy faoliyatni harakatlantiruvchi, yo'naltiruvchi hamda mazmun bilan to'ldiruvchi yaxlit psixologik tizimdir.

Tadqiqot natijalarini faktorli tahlil qilish motivatsion sohaning besh asosiy komponentini ajratib ko'rsatishga imkon berdi:

- Ehtiyojlar ierarxiyasi — shaxsning birlamchi (xavfsizlik, tegishlilik) va ikkilamchi (bilish, o'z-o'zini ro'yobga chiqarish) ehtiyojlarining tuzilmasi;
- Motivatsion yo'nalish — ichki (bilimga qiziqish, mazmunli o'sish) va tashqi (baholash, tan olinish, moddiy rag'bat) motivlar nisbati;
- Maqsad tizimi — qisqa muddatli (operatsional) va uzoq muddatli (strategik) maqsadlarning integratsiyasi;
- Qadriyatlar va ma'no — faoliyatning shaxsiy ahamiyati, qadriyatlar ierarxiyasi, hayot ma'nosini izlash;
- O'z-samaradorlik va kompetentlik — shaxsning o'z qobiliyatlari va kuchiga bo'lgan ishonchi.

2. Talabalar motivatsion sohasining shakllanish bosqichlari

Uzunlamasına kuzatish va retrospektiv suhbatlar natijalariga asoslanib, talabalar motivatsion sohasining shakllanishida to'rt bosqich aniqlandi:

I bosqich — Adaptatsion motivatsiya (1-semestr). Talaba oliy ta'limga kirib kelganda motivatsion soha asosan tashqi omillar (ota-onalar kutishlari, ijtimoiy maqom, "diplom olish") tomonidan boshqariladi. Bu bosqichda o'quv motivatsiyasining ikkilamchi xarakteri ustunlik qiladi. Tadqiqotimizda 1-kurs talabalarining 71%ida tashqi motivatsiya dominant bo'lganligi aniqlandi.

II bosqich — Differensiatsiya (2-3-semestr). Talaba o'z qiziqishlari va kuchli tomonlarini kashf eta boshlaydi. Motivatsion soha ichki differensiatsiyaga uchraydi: ba'zi fanlar chuqur qiziqish uyg'otsa, boshqalari rasmiy o'zlashtiriladi. Bu bosqich motivatsiyaviy kriz xavfi eng yuqori davr — 2-kurs talabalarining 43%i bu davrda "o'quv motivatsiyasi pasayishi" ni boshdan kechirganligi ma'lum bo'ldi.

III bosqich — Integratsiya va chuqurlashtirish (4-5-semestr). Kasbiy motivatsiya shakllanib, bilim va mahoratga erishish motivlari tashqi rag'batlardan ustun kela boshlaydi. O'z-samaradorlik o'sishi bilan birga o'quv faoliyatiga ichki ma'no yuklana boshlaydi. Bu bosqichda 3-kurs talabalarining 58%ida ichki motivatsiya ustunligi kuzatildi.

IV bosqich — Kasbiy-shaxsiy sintez (6-8-semestr). Motivatsion soha kasbiy identifikatsiya bilan birlashadi. Talabaning "Kim bo'lmoqchiman?" va "Nima qilmoqchiman?" savollari motivatsion soha mazmunini belgilaydi. Bu bosqichda motivatsion soha nisbatan barqarorlashadi va shaxsiy hayot maqsadlari bilan integratsiyalashadi.

3. Motivatsion sohaning rivojlanish mexanizmlari

Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalar motivatsion sohasining rivojlanishi quyidagi psixologik mexanizmlar orqali amalga oshadi:

Internalizatsiya mexanizmi. SDT nazariyasiga muvofiq, tashqi motivatsiya ketma-ket ichkilashtirilishi (internalizatsiya) mumkin: tashqi tartibga solish → introjeksiya → identifikatsiya → integratsiya. Tadqiqotimizda to'liq internalizatsiyalashgan talabalar (tashqi talabni o'z qiymatiga aylantirganlar) eng yuqori o'quv samaradorligiga ega bo'lganligi aniqlandi ($r = 0,74$; $p < 0,001$).

Refleksiya mexanizmi. O'z motivlari va ehtiyojlarini anglash (motivatsion refleksiya) motivatsion sohaning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Refleksiv qobiliyati yuqori talabalar motivatsion sohalarini maqsadli boshqara oladi, o'z rivojlanish strategiyasini anglangan tarzda qura oladi.

Identifikatsiya mexanizmi. Talabaning o'ziga yaqin kasbiy namunalar (ustozlar, muvaffaqiyatli mutaxassislar, ilmiy qahramonlar) bilan identifikatsiyasi motivatsion sohani qayta yo'naltiradi. Tadqiqotimizda 68% talaba ma'lum bir o'qituvchi yoki mutaxassisning o'ziga kasbiy-motivatsion ta'sirini tan oldi.

Kriz va qayta tuzilish mexanizmi. Motivatsion kriz — bu motivatsion soha rivojlanishining zaruriy bosqichi bo'lib, shaxsning eskirgan motiv va maqsadlarni tashlab, yangi, chuqurroq motivatsion yo'nalish ishlab chiqishi davri hisoblanadi. Muvaffaqiyatli kriz o'tilishi motivatsion sohani sifat jihatidan yangi darajaga ko'taradi.

4. Psixologik xususiyatlar: empirik ma'lumotlar

Faktorli tahlil natijalariga ko'ra, talabalar motivatsion sohasida uchta asosiy psixologik xususiyat ajralib chiqdi:

Birinchi xususiyat — Ichki-tashqi motivatsiya nisbatining o'zgarishi. 1-kursda tashqi motivatsiya 71,3% ustun bo'lsa, 4-kursga kelib ichki motivatsiya 63,8% gacha ko'tarildi. Bu ko'rsatkich motivatsion sohaning rivojlanishida "internalizatsiya tendentsiyasi" ning mavjudligini tasdiqlaydi ($\chi^2 = 18,4$; $df = 3$; $p < 0,001$).

Ikkinchi xususiyat — Motivatsion differensiatsiya. Yuqori kurs talabalarida motivatsion soha yanada differensiatsiyalashgan, ya'ni turli faoliyat turlari uchun turli motivatsion yo'nalishlar shakllanib, ular o'rtasida iyerarxiya vujudga keladi. 4-kurs talabalarida motivatsion differensiatsiya indeksi 1-kurs talabalariga qaraganda 2,3 barobar yuqori bo'ldi.

Uchinchi xususiyat — Motivatsion barqarorlik (stabillashuv). 1-2-kurs talabalarida motivatsiya tebranuvchanligi (dispersion) yuqori, 3-4-kurs talabalarida esa motivatsion soha nisbatan barqarorlashadi. Bu holat motivatsion sohaning rivojlanish yetuklik ko'rsatkichi sifatida talqin etildi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot natijalarining umumlashmasi shuni ko'rsatadiki, talaba shaxsida motivatsion soha rivojlanishi — bu bir yo'nalishli va to'g'ri chiziqli jarayon emas, balki krizislar, qayta tuzilishlar va sifat sakrashlari bilan tavsiflangan dialektik rivojlanish jarayonidir. Asosiy qonuniyatlar quyidagicha umumlashtiriladi:

1. Motivatsion soha tashqi motivatsiyadan ichki motivatsiyaga qarab rivojlanadi (internalizatsiya tendentsiyasi).
2. Motivatsion differensiatsiya va integratsiya motivatsion sohaning yetuklik ko'rsatkichlari hisoblanadi.
3. Motivatsion krizlar rivojlanishning muqarrar bosqichlari bo'lib, ularni muvaffaqiyatli o'tish motivatsion o'sishga olib keladi.
4. Refleksiya, identifikatsiya va internalizatsiya mexanizmlari motivatsion soha rivojlanishining asosiy psixologik mexanizmlari hisoblanadi.
5. O'z-samaradorlik, adekvat o'z-baholash va o'sish mentaliteti motivatsion soha rivojlanishining muhim ichki shartlari hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar:

6. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarga mo'ljallangan motivatsion diagnostika va psixologik konsultatsiya tizimini joriy etish maqsadga muvofiq.
7. O'qituvchilar ichki motivatsiyani rag'batlantiruvchi ta'lim texnologiyalarini (loyiha usuli, muammoli ta'lim, tadqiqot ishlari) keng qo'llashlari zarur.

8. Talabalar bilan individual ishlashda motivatsion kriz belgilarini erta aniqlash va psixologik yordam ko'rsatish mexanizmi yaratilishi lozim.
9. Har bir talabada o'z motivatsion sohasi haqida reflektiv fikrlashni rivojlantiruvchi treninglar va seminarlar o'tkazilishi tavsiya etiladi.
10. Kasbiy identifikatsiya uchun amaliyot bazalari, ustoz-shogird tizimi va muvaffaqiyatli mutaxassislar bilan uchrashuvlar doimiy tarzda tashkil etilishi kerak.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Bandura, A. (1997). Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman.
2. Bozhovich, L.I. (1968). Lichnost i yeyo formirovaniye v detskom vozraste. Moskva: Prosveshcheniye.
3. Bratus, B.S. (1990). Anomalii lichnosti. Moskva: Mysl.
4. Deci, E.L., & Ryan, R.M. (1985). Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. New York: Plenum.
5. Deci, E.L., & Ryan, R.M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268.